

TARIXIY VOQEALAR RIVOJINING HOZIRGI DAVRDA O'RGANILISH MASALALARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17327745>

Bahromjon Abdullayev

KUAF Taix va ijtimoiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi
(e-mail: abdullayev.baxromjon.72@gmail.com telefon: +998936304030)

Annotatsiya

ushbu maqolada hozirgi davrda tarixiy voqealarning rivoji mavzusida so'z yuritilib, unda tarixiy voqealar rivojini o'rganishning nazariy asoslari, hozirgi davrda tarixiy voqealarning o'ziga xosligi, zamonaviy tarixiy voqealar rivojining dolzarb muammolari, tarixiy xotira va milliy tarixni asrash hamda uni yosh avlod ongiga yetkazish masalalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar

tarixiy xotira, milliy tarix, xronologiya, deterministik yondashuv, sinergetik yondashuv sivilizatsion yondashuv, Versal sharnomasi, fashizm, Ikkinchi jahon urushi, BMT, Nato, sovuq urush, ikki qutbli dunyo, YeI, BRICS, ShHT.

Аннотация

В статье рассматривается развитие исторических событий в современную эпоху, в которой всесторонне рассматриваются теоретические основы изучения развития исторических событий, своеобразие исторических событий в современную эпоху, актуальные проблемы развития современных исторических событий, сохранения исторической памяти и национальной истории и их донесения до сознания подрастающего поколения.

Ключевые слова

историческая память, национальная история, хронология, детерминистский подход, синергетический подход, цивилизационный подход, Версальский договор, фашизм, Вторая мировая война, ООН, НАТО, холодная война, биполярный мир, ЕС, БРИКС, ШОС.

Abstract

The article examines the development of historical events in the modern era, which comprehensively examines the theoretical foundations of studying the development of historical events, the uniqueness of historical events in the modern era, current problems of the development of modern historical events, the

preservation of historical memory and national history and their communication to the consciousness of the younger generation.

Key words

historical memory, national history, chronology, deterministic approach, synergetic approach, civilizational approach, Treaty of Versailles, fascism, World War II, UN, NATO, Cold War, bipolar world, EU, BRICS, SCO.

Tarix insoniyat jamiyatining eng muhim bilim manbalaridan biri bo'lib, bugungi davrda ham siyosiy, ijtimoiy, madaniy jarayonlarni tushunishda asosiy omil hisoblanadi. Tarixiy voqealar rivojini o'rganish, avvalo, jamiyatning o'z-o'zini anglash jarayonini ifodalaydi. Zamonaviy tarixshunoslikda tarixiy voqealar nafaqat xronologik ketma-ketlikda, balki ijtimoiy, siyosiy va madaniy kontekstda tahlil qilinadi.

Ma'lumki, tarixiy voqealar rivojini o'rganishning nazariy asoslari haqida gapiradigan bo'lsak, tarixiy voqealar rivojini o'rganishda uch asosiy tamoyil mavjud:

Birinchidan, xronologiklik – voqealarni vaqt tartibida o'rganish;

Tarixiy jarayonlarni ilmiy tadqiq etishda asosiy metodlardan biri bu – xronologik yondashuvdir. Xronologiklik voqealarni ketma-ketlikda o'rganish, ularning vaqt jihatidan joylashishini aniqlash hamda tarixiy taraqqiyotning izchilligini ko'rsatishga qaratilgan. Tarix fanida voqealarni aniq vaqtga bog'lamasdan tadqiq etish ularning sabab–oqibat bog'lanishini tushunishni qiyinlashtiradi. Shu bois, tarixchi olimlar voqealarni avvalo vaqt tartibida joylashtiradilar, so'ng ularni mazmunan tahlil qiladilar [9].

“Xronologiya” (yunoncha *chronos* – vaqt, *logos* – ta'limot) tushunchasi voqealarning sodir bo'lish ketma-ketligini aniqlashni bildiradi. Tarixiy tadqiqotlarda xronologiklik nafaqat vaqt sanalarini aniqlash, balki voqealar rivojidadagi mantiqiy bog'liqlikni ochib berishda ham muhim ahamiyatga ega [3].

Xronologik usul tarixiy voqealar:

- qachon sodir bo'lganini aniqlash;
- ularning vaqt jihatidan bir-biriga munosabatini ko'rsatish;
- davrlashtirish jarayoniga asos yaratish;
- sabab–oqibat aloqalarini izchil yoritish imkonini beradi [2].

Tarixiy tadqiqotlarda xronologiya maxsus yordamchi tarix fanlaridan biri sifatida shakllangan. Qadimgi dunyo tarixchilaridan Gerodot va Fukidid voqealarni vaqt tartibida joylashtirishga alohida e'tibor berganlar. Sharq tarixshunosligida ham xronologik yozuvlar keng tarqalgan. Masalan, “Tarixi Tabariy”, “Zafarnoma”, “Boburnoma” kabi asarlar xronologik asosda qurilgan.

Shuningdek, O'zbekiston tarixshunosligida ham xronologik ketma-ketlik asosida yondashish ilmiy izlanishlarda yetakchi metodlardan biri hisoblanadi. Masalan, Amir Temur va Temuriylar davlati tarixini o'rganishda voqealarni ketma-ketlikda tahlil qilish davlat boshqaruvi va siyosiy jarayonlarni chuqurroq anglash imkonini beradi [10].

Xronologik metod tarixiy voqealarning umumiy manzarasini tiklashda eng asosiy vosita sanaladi. Chunki:

- Tarixiy jarayonlarning rivojlanish bosqichlari izchil ko'rinadi.
- Har bir davr voqealari o'z vaqtida joylashtirilgan holda sabab-oqibat bog'liqligi aniqlanadi.
- Voqealar izchilligi asosida davrlashtirish imkoniyati kengayadi.
- Tarixiy voqealarni boshqa ijtimoiy fanlar bilan taqqoslash qulaylashadi [6].

Demak, xronologiklik - tarixni o'rganishda asosiy ilmiy metodlardan biri bo'lib, voqealarni vaqt tartibida joylashtirish va ularning tarixiy izchilligini ochishda muhim o'rin tutadi. Tarixiy hodisalarni xronologik ketma-ketlikda tadqiq etish orqali jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlari yoritiladi.

Ikkinchidan, sabab-oqibat bog'liqligi - har bir tarixiy jarayonning manbalari va oqibatlarini tahlil qilish;

Tarixiy jarayonlarni o'rganishda sabab-oqibat bog'liqligi tamoyili muhim metodologik asoslardan biridir. Chunki har bir tarixiy voqea tasodifiy emas, balki aniq shart-sharoitlar, sabablar ta'sirida yuz beradi va o'zining oqibatlariga ega bo'ladi. Tarixchi olim voqeani faqat tasvirlabgina qolmay, balki uning vujudga kelish omillari va natijalarini ham ilmiy tahlil qilishi lozim [9].

Sabab - voqea yoki hodisaning yuzaga kelishiga olib keluvchi omillar yig'indisi; oqibat esa - sababning natijasida yuzaga chiqqan yangi holatdir. Tarixiy fanlarda sabab-oqibat munosabatini aniqlash quyidagilarni talab etadi:

- voqeaning asosiy sabablarini boshqa ikkinchi darajali omillardan ajratib olish;
- bevosita sabablar va shart-sharoitlar o'rtasidagi farqni anglash;
- voqeaning yaqin oqibatlari va uzoq muddatli natijalarini tahlil qilish [4].

Masalan, Fransuz inqilobining sabablari sifatida feodal tartiblarning saqlanib qolishi, iqtisodiy tanglik, siyosiy inqiroz va ma'rifatparvar g'oyalar ko'rsatiladi. Oqibat sifatida esa respublika boshqaruvi, milliy ongning kuchayishi va yangi ijtimoiy-siyosiy tizimning shakllanishi yuz bergan [5].

Tarixshunoslikda sabab-oqibat bog'liqligini tahlil qilish jarayoni bir necha metodologik yo'nalishlarga asoslanadi:

- Deterministik yondashuv - tarixiy voqealar qat'iy sabab-oqibat zanjiri asosida yuz beradi, tasodifga o'rin yo'q.

- Sinergetik yondashuv - tarixiy jarayonlarda sabab-oqibat munosabatlari murakkab, tasodif va ehtimollik ham muhim rol o'ynaydi.

- Sivilizatsion yondashuv - tarixiy jarayonlarning sabablari ma'lum sivilizatsiyaning ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan bog'liq holda tushuntiriladi.

Sharq tarixshunosligi ham sabab-oqibat bog'liqligiga katta e'tibor qaratgan. Masalan, Ibn Xaldun o'zining "Muqaddima" asarida davlatlarning paydo bo'lishi va inqirozini ijtimoiy, iqtisodiy hamda madaniy omillar orqali izohlaydi.

Tarixiy voqealarni sabab-oqibat bog'liqligida o'rganish quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- tarixiy jarayonlarning ichki mexanizmini ochadi;
- har bir davrning asosiy omillarini ko'rsatadi;
- voqealar rivojida uzviy izchillikni tushunishga yordam beradi;
- tarixiy tajribadan kelajak uchun ilmiy xulosalar chiqarishga imkon yaratadi

[2].

Masalan, Ikkinchi jahon urushining sabablari - Versal shartnomasining adolatsizligi, fashizmning kuchayishi va iqtisodiy inqiroz bo'lsa, oqibatlari - BMTning tashkil etilishi, ikki qutbli dunyo tizimining shakllanishi va mustamlakachilik tizimining yemirilishidir.

Shunday qilib, sabab-oqibat bog'liqligi tarixiy metodologiyaning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, voqealarni chuqur tahlil qilishga, ularning kelib chiqish manbalari va natijalarini ochishga xizmat qiladi. Bu tamoyil tarixiy jarayonlarning tasodifiy emas, balki izchil va mantiqiy qonuniyatlar asosida yuz berishini ko'rsatadi.

Uchinchidan, sivilizatsion yondashuv - tarixiy voqealarni insoniyat taraqqiyoti kontekstida o'rganish.

Tarixiy voqealarni ilmiy tadqiq etishda turli metodologik yondashuvlar qo'llanadi. Ularning ichida sivilizatsion yondashuv alohida ahamiyatga ega. Bu yondashuv tarixiy jarayonlarni faqat siyosiy yoki iqtisodiy omillar orqali emas, balki insoniyat taraqqiyoti, ma'naviyat, madaniyat va ijtimoiy qadriyatlar kontekstida o'rganishga imkon yaratadi [9].

"Sivilizatsiya" atamasi lotincha civilis - "fuqaroviy, madaniy" so'zidan kelib chiqqan. Ilmiy adabiyotlarda sivilizatsiya jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichi, insoniyatning moddiy va ma'naviy yutuqlar majmui sifatida talqin qilinadi [9].

Sivilizatsion yondashuv quyidagilarni nazarda tutadi:

- tarixiy jarayonlarni ma'lum sivilizatsiya doirasida o'rganish;
- madaniyat, diniy qadriyatlar, axloqiy tamoyillar va urf-odatlarining rivojlanishiga e'tibor qaratish;

- turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va almashinuvni tahlil qilish.

Tarixiy fanlarda bu yondashuv XIX–XX asrlarda shakllandi. Birinchi bo'lib O. Shpengler o'zining “Yevropa qulashi” asarida sivilizatsiyalar mustaqil tug'ilib, rivojlanib, so'ng inqirozga uchraydi, deb ta'kidladi [8]. A.Toynbi esa “Tarixiy tadqiqot” asarida insoniyat tarixini turli sivilizatsiyalarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va inqirozi nuqtai nazaridan tahlil qildi.

Sharq tarixshunosligida ham sivilizatsion qarashlar mavjud bo'lib, masalan, Ibn Xaldun jamiyat rivojini siyosiy hokimiyat, iqtisod va madaniyatning o'zaro aloqasi orqali izohlagan.

Sivilizatsion yondashuvning ilmiy ahamiyati quyidagilarda ko'rinadi:

- a) Tarixiy jarayonlarni umuminsoniy taraqqiyot kontekstida ko'rib chiqadi.
- b) Turli xalqlarning moddiy va ma'naviy qadriyatlarini taqqoslab o'rganish imkonini beradi.
- c) Tarixni faqat siyosiy voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki madaniyat va qadriyatlar evolyutsiyasi sifatida talqin qiladi.
- d) Insoniyatning turli sivilizatsiyalari o'rtasidagi hamkorlik va ziddiyatlarni ochib beradi.

Masalan, Sharq va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasidagi ilmiy va madaniy almashinuv Uyg'onish davri Yevropa madaniyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Aytish mumkinki, sivilizatsion yondashuv – tarixiy voqealarni kengroq, umuminsoniy taraqqiyot kontekstida tahlil qilishga imkon beruvchi metodologik yo'nalishdir. Bu yondashuv insoniyat tarixini faqat siyosiy voqealar yoki iqtisodiy jarayonlar orqali emas, balki sivilizatsiyalararo almashinuv va qadriyatlar tizimi doirasida tushunishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda tarixshunoslikda voqealarni tahlil qilishda faqat faktlarga emas, balki ijtimoiy ong, mafkura va madaniyat omillariga ham katta e'tibor berilmoqda [7].

Hozirgi davrda tarixiy voqealarning o'ziga xosligi shundan iboratki, XX–XXI asr boshida tarixiy voqealarning rivoji jahon miqyosida chuqur o'zgarishlar bilan kechdi:

Avvalo, Ikkinchi jahon urushi oqibatlari – geosiyosiy muvozanatning o'zgarishi, xalqaro tashkilotlarning shakllanishi (BMT, NATO, Yevropa Ittifoqi).

XX asr tarixidagi eng yirik va halokatli voqea – Ikkinchi jahon urushi (1939–1945 yy.) insoniyat taraqqiyotiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Bu urush nafaqat millionlab insonlar hayotiga zomin bo'ldi, balki siyosiy chegaralarning qayta shakllanishiga, geosiyosiy muvozanatning tubdan o'zgarishiga, xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lishiga ham olib keldi.

Urush yakunida dunyo ikki asosiy siyosiy markaz – AQSh va SSSR o'rtasida taqsimlandi. Natijada:

- a) ikki qutbli tizim – kapitalistik G'arb va sotsialistik Sharq bloklari vujudga keldi;
- b) "sovuq urush" davri boshlandi va ideologik qarama-qarshilik global tus oldi;
- c) mustamlakachilik tizimi yemirila boshladi, Osiyo va Afrikadagi ko'plab mamlakatlar mustaqillikka erishdi [9].

Shuningdek, Germaniya mag'lub davlat sifatida to'rt zona (AQSh, SSSR, Buyuk Britaniya va keyinchalik Fransiya nazorati)ga bo'ldi va keyinchalik ikki davlat – G'arbiy Germaniya (FRG) hamda Sharqiy Germaniya (GDR)ga ajraldi.

Urushdan so'ng xalqaro xavfsizlikni ta'minlash va yangi global urushlarning oldini olish maqsadida 1945-yil San-Fransisko konferensiyasida BMT tashkil etildi.

BMTning asosiy maqsadlari:

- xalqaro tinchlik va xavfsizlikni saqlash;
- davlatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish;
- inson huquqlari va asosiy erkinliklarni himoya qilish.

BMT qisqa vaqt ichida global miqyosdagi asosiy xalqaro tashkilotga aylandi.

Geosiyosiy qarama-qarshilik kuchaygani sababli G'arb davlatlari 1949-yilda Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti (NATO)ni tuzdilar. NATOning asosiy vazifasi – a'zo davlatlarning kollektiv mudofaasi va sovet tahdidiga qarshi turish edi. Bu tashkilot "sovuq urush" davrida G'arb blokining harbiy-siyosiy tayanchi bo'lib xizmat qildi.

Ikkinchi jahon urushi Yevropada siyosiy va iqtisodiy integratsiyaga zamin yaratdi. Avvalo 1951-yilda Yevropa ko'mir va po'lat hamjamiyati, so'ng 1957-yilda Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (Rim shartnomasi) tashkil topdi. Bu jarayon keyinchalik Yevropa Ittifoqining shakllanishiga olib keldi. Integratsiyaning asosiy maqsadi – Yevropada urushlarning qayta yuz berishiga yo'l qo'ymaslik, iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash va siyosiy birlikni mustahkamlash edi.

Demak, Ikkinchi jahon urushi oqibatlari nafaqat insoniyatga ulkan talafotlar yetkazdi, balki jahon siyosiy manzarasini ham tubdan o'zgartirdi. Urushdan keyingi davrda:

- a) ikki qutbli tizim shakllandi;
- b) BMT global xavfsizlikning asosiy mexanizmi sifatida maydonga chiqdi;
- c) NATO G'arb davlatlari uchun harbiy-siyosiy blok bo'ldi;
- d) Yevropa Ittifoqi integratsion tuzilma sifatida paydo bo'ldi.

Shunday qilib, Ikkinchi jahon urushi oqibatlari bugungi xalqaro munosabatlar tizimining shakllanishida hal qiluvchi omil bo'ldi.

So'ngra esa, Sovuq urush davri va uning tugashi – ikki qutbli dunyo tizimidan ko'p qutbli tizimga o'tish.

XX asrning ikkinchi yarmida jahon siyosiy manzarasi Sovuq urush bilan belgilanadi. Bu davrda AQSh boshchiligidagi G'arb kapitalistik bloki va SSSR yetakchiligidagi Sharq sotsialistik bloki o'rtasida keskin qarama-qarshilik yuzaga keldi. Sovuq urush (1946–1991 yy.) global miqyosda xalqaro munosabatlar tizimini belgilab berdi va insoniyat tarixida ikki qutbli dunyo tizimining shakllanishiga olib keldi [9].

Ikkinchi jahon urushi tugagach, g'olib davlatlar o'rtasidagi ittifoq tez orada geosiyosiy raqobatga aylandi. Uning asosiy sabablari:

- AQSh va SSSR o'rtasida ideologik qarama-qarshilik (kapitalizm va sotsializm);
- geosiyosiy manfaatlar to'qnashuvi (Yevropa va Osiyo hududida ta'sir doiralarini nazorat qilish);
- yadroviy qurollanish poygasi va harbiy ittifoqlar (NATO va Varshava shartnomasi tashkilotlari).

1947-yilda AQSh prezidenti Garri Truman tomonidan e'lon qilingan Truman doktrinasini va 1949-yilda NATOning tashkil topishi G'arb bloki shakllanishiga asos bo'ldi. Bunga javoban 1955-yilda Varshava shartnomasi tashkiloti tuzildi. Shundan so'ng:

- dunyo ikki qutbli tizimga bo'lindi;
- "sovuq urush"ning asosiy maydonlari – Germaniya, Koreya, Vetnam va Kubada keskin ziddiyatlar yuz berdi;
- qurollanish poygasi global xavfsizlikka tahdid soluvchi darajaga yetdi.

1980-yillarda SSSR ichki iqtisodiy va siyosiy inqirozga yuz tutdi. M.Gorbachyov tomonidan e'lon qilingan "perestroyka" va "glasnost" siyosati sovuq urushning yumshashiga olib keldi. 1989-yilda Berlin devorining qulashi Yevropadagi geosiyosiy muvozanatni tubdan o'zgartirdi. Nihoyat, 1991-yilda SSSR parchalanishi bilan sovuq urush yakunlandi.

Sovuq urush tugagach, jahon siyosati ko'p qutbli tizim tomon yo'naldi. Endilikda xalqaro munosabatlarda quyidagi markazlar faol bo'ldi:

- a) AQSh – yagona superdavlat sifatida;
- b) Yevropa Ittifoqi – iqtisodiy va siyosiy markaz;
- c) Rossiya – SSSR merosxo'ri sifatida geosiyosiy ta'sirini saqlab qolishga intildi;
- d) Xitoy – yangi global kuch sifatida tez rivojlana boshladi;
- e) rivojlanayotgan davlatlar asosida shakllangan BRICS, Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT) kabi ko'p tomonlama ittifoqlar paydo bo'ldi.

Demak, Sovuq urush davri insoniyat tarixida global qarama-qarshilik va yadroviy xavf bilan kechgan davr bo'ldi. Uning tugashi ikki qutbli tizimni barham toptirib, xalqaro munosabatlarni ko'p qutbli tizimga olib keldi. Bugungi kunda xalqaro tizimda turli kuch markazlari – AQSh, Yevropa Ittifoqi, Rossiya, Xitoy va boshqa davlatlar o'zaro hamkorlik va raqobat asosida yangi geosiyosiy muvozanatni shakllantirmoqda.

Shuningdek, tarixiy voqealarni o'rganishda zamonaviy yondashuvlardan – statistik tahlil, komparativ metod, tarixiy-sotsiologik tadqiqotlar va digital tarixshunoslik vositalaridan keng foydalanilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998.
2. Berdimurodov B. Tarix metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2020.
3. Колесников С.В. Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. – Москва: Наука, 2017.
4. Колесников С. В. Методология истории. – Москва: Наука, 2018.
5. Sobirov R. Jahon tarixidan saboqlar. – Toshkent: Fan, 2016.
6. Toshov J. Tarixni o'rganish metodlari. – Samarqand: SamDU nashri, 2021.
7. Toshqulov, B. Tarix falsafasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2019.
8. Шпенглер О. Закат Европы. – Москва: Мысль, 1993.
9. Юлдашев А. Тарихшunoslik nazariyasi va metodologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2019.
10. Yo'ldoshev H. Amir Temur va temuriylar davlati tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2001.
11. O'zbekiston tarixi. Akademik nashr. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.